

O "BEZPROSTREDNOSTI" REFERENCIE V SKÚMANIACH

TOMÁŠ ČANA, Filozofický ústav SAV, Bratislava

ČANA, T.: On "Directness" of Inference in *Investigations*
FILOZOFIA 56, 2001, No 4, p. 241

The paper deals with later Wittgenstein's criticism of his own early conception of ostensive definitions as well as with his criticism of general presuppositions, on which his early position was based. It was inadequate, he said, because it presupposed that language has only one function, namely, to state facts. Later Wittgenstein emphasized that there are many different uses of what we call "words" or "sentences". Words are like "tools in a tool-box" and functions of words are as diverse as the functions of these objects. "Look at the sentence as an instrument", he said "and at its sense as its employment."

I. Jazyk sa v dvadsiatom storočí stal predmetom skúmania a intenzívneho záujmu mnohých originálnych mysliteľov a myšlienkových prúdov.

Pritom prístup, ktorý si jednotliví autori a bádatelia v tomto ohľade osvojili, sa často diametrálne líšil od prístupu, s ktorým k nemu pristupovali iní autori - a to prirodzene v nadväznosti na to, ktorú funkciu jazyka ten ktorý autor považoval za dôležitú, ktorú stránku fungovania jeho mechanizmov uprednostňoval a ktorú pokladal zasa za dodatočnú, prípadkovú.

Tak sa "filozofia jazyka" postupne stala "arénou", do ktorej jednotliví myslitelia vstupovali ako "zápasníci" a merali si svoje sily s odlišnými názormi a predstavami svojich oponentov.

Odvážim sa v tejto súvislosti konštatovať, že jeden zo základných rozdielov medzi jednotlivými koncepciami jazyka (ktorý, prirodzene, nezohľadňuje ďalšie jednotlivé odlišnosti) spočíva v nasledujúcich tvrdeniach:

(A.) Podľa niektorých mysliteľov sa výrazy jazyka, napr. "*táto stolička*", "*tamtá kniha*" atď., vzťahujú bezprostredne na predmety vonkajšieho sveta. Inými slovami, určité výrazy jazyka referujú priamo na túto stoličku, tamtú knihu, tento tvar, tamten farebný odtieň atď., atď.

(B.) Podľa iných autorov sa na predmety vonkajšieho sveta nevzťahujú priamo jednotlivé výrazy jazyka, napr. výrazy "*táto stolička*", "*tamtá kniha*" atď., ale len jazyk ako celok. Inými slovami, jednotlivé slová a vety nereferujú na túto stoličku, tamtú knihu alebo tamten tvar bezprostredne, ale sprostredkovane, t.j. prostredníctvom svojej funkcie v širšom kontexte jazyka, ktorého sú súčasťou.

Podľa niektorých z mysliteľov, ktorých som trochu vyššie označil ako skupinu (A.), je významom jazykového výrazu, napr. výrazu "*táto stolička*", určitý objekt - obrazne povedané - určitý "kúsok sveta". A to, o čom hovoríme, keď napr. povieme "*táto stolička*", je priamo tento "kúsok sveta", ktorý vidíme pred sebou v kúte. (Tento "kúsok sveta" je totiž podľa týchto mysliteľov výrazom "*táto stolička*" vo vete akoby

zastupovaný. "*Tento predmet*" - píše autor *Logicko-filozofického traktátu* - "*je jeho významom.*" ([8], 3.203))

Podľa autorov, ktorých som zaradil do skupiny (B.), je zasa významom jazykového výrazu, napr. výrazu "*tamtá kniha*", spôsob použitia, ktorý tomuto výrazu v danom jazyku prináleží. A to, o čom hovoríme, keď napr. povieme "*tamtá kniha*", nie je priamo samotný tento "kúsok sveta", ktorý napr. teraz leží predou mnou na stole, ale určitá množina "*pravidiel, zvykov a konvencií*" ([7], 133), podľa ktorých sa použitie výrazu "*tamtá kniha*" v jazyku, ktorým hovoríme, riadi.

Podľa prvých sa skutočnosť - akoby "na skúšku" - konštruuje vo vete. ("*Veta je obrazom skutočnosti.*" ([8], 4.01)) Podľa druhých sa - akoby "na skúšku" - skutočnosť konštruuje v systéme viet. Prví prikladajú k predmetom svojej skúsenosti jednotlivé výrazy, druhí prikladajú k javom vonkajšieho sveta jazyk ako celok.

Obe strany pritom vo svojom rámci zdôrazňujú prednosti svojho poňatia a zveličujú nedostatky, ktorými podľa nich trpí predstava druhej strany.

II. Odvážim sa ďalej konštatovať, že neuralgickým bodom toho prístupu k jazyku, ktorý som označil ako (B.), je otázka tzv. ostenzívnych definícií (resp. vysvetlení ukázaním).

V súvislosti s týmto bežne sa vyskytujúcim javom sa totiž pred mysliteľmi z tejto strany filozofického spektra vynárajú mnohé neodbytné otázky. Ide o otázky pevne zviazané predovšetkým s výstavbou našich prirodzených očakávaní ohľadom analýzy jazyka, teórie významu, prípadne analýzy vedy.

Intuitívne totiž obvykle predpokladáme, že tvrdenie "*Toto nazývam stolička*" alebo "*Toto je červené*" sa bezprostredne vzťahuje na konkrétne predmety a javy vonkajšieho sveta (teda na túto stoličku alebo na tamten farebný odtieň), a iné vysvetlenie pokladáme a priori za problematické, prípadne relativistické, teda za zlé.

Predmetom práce, ktorú teraz čitateľovi predkladám, je pokus o vysvetlenie a zdôvodnenie sémantickej funkcie, ktorú hrajú vysvetlenia ukázaním v predstavách jedného z najvýznamnejších mysliteľov tzv. (B.) skupiny - v predstavách Ludwiga Wittgensteina. Pokúsim sa taktiež na malom priestore demonštrovať niektoré všeobecné epistemologické súvislosti, ktoré s takýmto chápaním ostenzívnych definícií bezprostredne súvisia.

Zároveň mám v úmysle ukázať, že to, čo sa niekedy veľmi razantne rozchádza s našimi obvyklými predstavami o fungovaní jazyka, nie je nevyhnutne relativizmus a že to, čo je s nimi v zhode, nemusí byť nevyhnutne realizmus.

III. Základným problémom a východiskom celej tejto práce je vzťah jazykového výrazu a skutočnosti. Vzťah, ktorý panuje napr. medzi tým, čo nazývame "meno", a tým, o čom predpokladáme, že je "nositeľom" tohto mena.

Ludwig Wittgenstein si vo *Filozofických skúmaniach* položil v tejto súvislosti otázku: "*Čo je vzťah medzi menom a pomenovaným? - Nuž, čo je to?*" ([11], 31)

Predstavme si nasledujúcu situáciu, ktorá bude vlastne akýmsi rámcom môjho nasledujúceho uvažovania:

... Rodič zaujatý nejakou činnosťou požiada svoje malé dieťa: *"Prines mi, prosím ťa, knihu, ktorú som si zabudol v tvojej izbe!"* Dieťa, ktoré doposiaľ sústredene sledovalo jeho prácu, odbehne a o malú chvíľu sa vráti. V rukách však drží namiesto knihy niečo iné, napr. noviny, ktoré si jeho rodič taktiež zabudol v izbe. *"Čo to máš?"* - prekvapene sa ten pousmeje. Preruší svoju prácu a vezme dieťa do izby. Tam na stole leží jeho kniha. Vezme ju do ruky a povie: *"Toto je kniha."*

Dieťa, ktoré ešte stále drží v rukách noviny sa opýta: *"A toto sa nevolá kniha?"* - *"Nie"* - odpovie rodič. *"Toto sú noviny..."*

IV. Tvrdeniam typu *"Toto sú noviny"* alebo *"Toto sa volá stolička"* venoval Wittgenstein - ako som sa už zmienil predtým - mnoho svojich úvah a poznámok. Pokúsim sa na niekoľkých nasledujúcich stranách čitateľovi priblížiť, akými cestami sa jeho uvažovanie o ostenzívnych definíciách uberalo.

"Ludia si myslia," napísal Wittgenstein, *"že učenie sa reči spočíva v tom, že človek pomeníva predmety. A síce: ľudí, tvary, farby, bolesti, nálady, čísla atď."* ([11], 25)

Pritom takéto *"pomenívanie je niečo podobné, ako keď pripevníme k nejakej veci tabuľku s menom."* ([11], 25) - dodáva Wittgenstein.

To znamená, že vysvetlenie *"Toto je stolička"* by v rámci takejto "všeobecnej" predstavy malo byť nástrojom, prostredníctvom ktorého si význam daného výrazu o-svojujeme (resp. prostredníctvom ktorého sa význam daného výrazu dozvedáme). Prírodzene, týmto významom by mal byť vlastný objekt, na ktorý nejakú takúto tabuľku zavesíme - napr. tabuľku s nápisom *"stolička"*, alebo s nápisom *"noviny"* atď.

Ten, kto tvrdí *"Toto je stolička"*, totiž obvykle celkom neproblematicky predpokladá, tvrdí Wittgenstein, že vypovedá niečo priamo o predmete - o veci, na ktorú pri tomto tvrdení ukazuje (napr. pohľadom alebo rukou). A ten, kto sa jazyk učí, zasa celkom neproblematicky predpokladá, že sa týmto spôsobom dozvedá význam toho-ktorého výrazu (napr. výrazu *"stolička"*).

Podľa Wittgensteina možno dokonca povedať, že účastník rozhovoru, ktorý konštatuje *"Toto sa volá stolička"*, obvykle aj mieni tieto svoje slová jednoducho ako slová "o predmete". A taktiež výraz *"stolička"* v našich bežných predstavách jednoducho znamená *"tento drevený predmet"* alebo *"tamten objekt slúžiaci na sedenie"* atď.

Z toho možno veľmi rýchlo urobiť všeobecný záver: Výrazy jazyka slúžia na pomenovávanie predmetov našej skúsenosti. Inak povedané, významom jazykových výrazov sú objekty, na ktoré sa prostredníctvom týchto výrazov v jazyku vzťahujeme.

Naučiť sa reč potom podľa toho znamená naučiť sa, ktoré slová pomenúvajú ktoré veci (napr. že *"Toto je kniha"*, resp. že *"Toto je červené"*).

V. *"Povedal by som, že ten, kto opisuje učenie sa reči týmto spôsobom, má na mysli predovšetkým podstatné mená ako "stôl", "stolička", "chlieb" a mená osôb a až v druhom rade mená určitých aktivít a vlastností a na ostatné slovné druhy sa díva ako na niečo, čo už sa viac-menej nejako nájde."* ([11], 13) - zdôrazňuje Wittgenstein.

Práve preto si však v súvislosti so spomínanou "všeobecnou" predstavou (a taktiež v súvislosti s prístupmi k jazyku, ktoré v 20. storočí na jej "základe" vyrástli) kladie otázku: *"Čo teda pomeníva napr. slovo "toto"... alebo výraz "to" pri vysvetlení"*

ukázaním "To sa volá...?" ([11], 31) Inými slovami, aký je význam jazykového výrazu "toto"?

A odpovedá: "Ak človek nechce spôsobiť nejaký zmätok, potom bude najlepšie, keď vôbec nebude hovoriť, že tieto slová niečo pomenúvajú." ([11], 31)

Podobne, ako si len veľmi ťažko dokážeme predstaviť, že by sa niekto usiloval ukázať, čo pomenúva napr. zvrtné zámeno "sa" v definícii "Toto sa volá kniha", alebo to, čo označuje výraz "nie" vo vete "Toto nie je červené".

Znamená to však, že napr. výraz "toto", alebo výraz "sa" nemá význam (teda že nám nič nehovorí)? Určite nie, tvrdí Wittgenstein.

"A je pozoruhodné, že práve o slove "toto" bolo raz povedané, že je vlastným menom." ([11], 31) - teda, že je určitou zvláštnou formou vlastného mena - napr. mena tejto stoličky v okamihu, keď tvrdím "Toto je stolička", alebo tohto psa, keď hovorím "Toto je pes".

(Bertrand Russell v tejto súvislosti napísal: "Ak súhlasíte, že "Toto je biele", pričom ako "toto" máte na mysli to, čo vidíte, používate slovo "toto" ako vlastné meno." ([6], 60))

Wittgenstein svoju nevôľu voči takémuto prístupu neskrýva. Pritom však uznáva, že na nejaký objekt, ktorý bežne označujeme ako "pes", v okamihu, keď chceme niekomu vysvetliť význam výrazu "pes", ukážeme slovom "toto" - teda, že "slovo "toto" a určité meno stoja taktiež vo vetnej súvislosti na rovnakom mieste." ([11], 31)

To však podľa neho v žiadnom prípade neznamena, že ukazovacie zámeno "toto" je vlastným menom, napr. menom tohto psa.

Nie je ním jednoducho preto, že zámeno je zámeno a nie je niečím iným a svoj význam má aj bez toho, aby sme sa mu ho pokúšali "umelo" skonštruovať.

Takýto prístup podľa Wittgensteina iba veľmi zreteľne demonštruje "zvláštnosť" celého rámca, v ktorom táto predstava vznikla (v tomto prípade toho teoretického rámca, ktorý sa najčastejšie spája s menami Bertranda Russella a autora *Logicko-filozofického traktátu*).

"Toto prazvláštne pojmá má pôvod v určitej tendencii logikov našu reč sublímovať - ako by sa dalo povedať. Správna odpoveď na to je: ako "meno" označujeme veľmi rôznorodé veci - slovo "meno" charakterizuje používanie nejakého slova - ale medzi týmito druhmi používania nie je taký, ktorý by platil pre slovo "toto"." ([11], 31)

VI. Ak by bol výraz "toto" alebo "to" menom, ako tvrdil Russell - pokračuje Wittgenstein v úvahách nad dôsledkami tzv. "všeobecnej" predstavy -, tak by mi jeho význam mal byť vysvetliteľný ukázaním "toho, čo pomenúva" (tak, ako mi je vysvetliteľný ukázaním napr. význam výrazu "stolička").

Wittgenstein si preto kladie otázku: "Učí sa ukázaním taktiež "tam" a "toto"?" ([11], 17) - Je mi teda nejakou ostenzívnou definíciou vysvetliteľný aj význam slova "toto" (napr. ukázaním nejakého predmetu)?

Vo *Filozofických skúmaniach* sa Wittgenstein následne pokúšal predstaviť si, ako by asi mohol byť význam slova "toto" vysvetlený ukázaním (teda ako by takéto definovanie mohlo vyzeráť):

...Nerozumel by som slovu "toto" a niekto by mi povedal: "Výraz "toto" označuje tento predmet, keď niekomu vysvetľujeme, že tento predmet sa volá stolička... A označuje aj tamtoho človeka, keď niekomu ukazujeme, ktorý z tamých ľudí je Sokrates... Inokedy zasa označuje tento konkrétny zápis, keď niekoho upozorňujeme na určitú chybu, ktorú urobil v rámci matematického výpočtu..."

Proti takémuto spôsobu vysvetlenia nemožno nič namietat', tvrdí Wittgenstein, no zároveň sa - v súvislosti s tzv. "všeobecnou" predstavou - pýta: Je toto "ukázanie" skutočne ukázaním toho, čo výraz označuje? Je ukázaním "toho, čo meno pomenúva"?

Nie je tak náhodou takéto definovanie už skôr ukázaním toho, akým spôsobom sa výraz "toto" v jazyku používa? Nie je skôr ukázaním toho, ako sa nejaký výraz používa, keď to a to robím (napr. keď vysvetľujem, že tento predmet sa volá "stolička")?

Wittgenstein odpovedá: "A ako inak mám ukázať, čo označujú, ak nie spôsobom ich používania?" ([11], 17)

Inak povedané, aj význam slova "toto" je mi ukázaný, ale tak, že mi niekto vysvetlí, akým spôsobom sa výraz "toto" používa (tak, že mi niekto ukáže, ako sa s ním narába). Pretože podľa Wittgensteina tomu, kto sa pýta na význam, napr. slova "toto" alebo slova "tam" nemožno ukázať nič iné len to, akým spôsobom sa slová "toto" a "tam" používajú.

Pritom platí, že na to, aby sme takto ukázali význam ľubovoľného zámena, nemusíme z neho konštruovať niečo, čím toto zámeno nie je - nemusíme ho vo "vetnej súvislosti" klásť napr. ako "vlastné meno", keď ním nie je.

VII. Ako je to však v takomto prípade s významom už spomínaného substantíva "stolička" alebo s významom vlastného mena napr. "Sokrates"? - pýta sa Wittgenstein. A aký význam má vo svetle týchto nových skutočností celá ostenzívna definícia (napr. tvrdenie "Toto je kniha")? Teda akú funkciu má ono už spomínané upevnenie tabuľky s menom na nejaký predmet?

Wittgenstein najskôr (v súlade s tzv. "všeobecnou" predstavou) uvažuje: "Možno to označiť ako prípravu na používanie určitého slova." ([11], 25) Vzápätí si však sám uvedomuje: "Ale na čo je to príprava?" ([11], 25)

Odkiaľ vlastne pochádzajú prostriedky, pýta sa Wittgenstein ďalej, ktoré nám umožňujú niečo - napr. ostenzívne - definovať? Odkiaľ pochádzajú výrazy ako "toto", "tamto", "nie", "sa" atď.? A na základe čoho sa tvorí naša schopnosť akémukoľvek ostenzívnemu vymedzeniu správne porozumieť? Na základe čoho sme schopní mu porozumieť?

Tieto a mnohé ďalšie otázky priviedli Wittgensteina k potrebe znovu - ale novým spôsobom - sa zamyslieť nad vzťahom "mena" a "pomenovaného". Znovu, bez ohľadu na všetky samozrejmé - tzv. "všeobecné" - tézy o vzťahu jazyka a skutočnosti, sa zamyslieť nad tým, aký je význam slov a viet prirodzeného jazyka.

VIII. Na jednej z predchádzajúcich strán sme už konštatovali, že ten, kto mi napr. ukazuje, že "Toto je stolička", obvykle svoje slová mieni jednoducho ako výpoveď "o predmete" (mieni ich ako výpoveď o objekte, na ktorý ukazuje).

"Jedine v nejakej reči môžem niečo niečím mieniť." ([11], 32) - podotýka však vo *Filozofických skúmaniach* Wittgenstein.

To znamená, že výlučne na základe niečoho, čo už pre mňa neproblematický význam má, mi môže niekto vysvetľovať - napr. ukázaním - význam niečoho nasledujúceho (napr. na základe toho, že už pre mňa v okamihu, kedy niekto konštatuje "*Toto je stolička*", má význam výraz "*toto*", výraz "*je*" atď., teda že viem, o čom hovorí, keď hovorí "*toto*", "*je*" atď.).

A samozrejme nielen to. Táto Wittgensteinova poznámka totiž zahŕňa ďalší horizont prekračujúci rad jednotlivých skutočností, ktoré napr. autorovi *Logicko-filozofického traktátu* alebo Bertrandovi Russellovi pri ich teoretickom záujme o jazyk pravdepodobne unikli (resp. ich, vedení svojím teoretickým rámcom, ani nepovažovali za hodné svojej pozornosti).

Pousilujem sa ďalej zamerať svoju pozornosť práve na tieto skutočnosti.

IX. Prvý moment: Podľa niektorých autorov uvažujúcich o problematike významu jazykových výrazov obdobným spôsobom, akým o nej uvažovali logickí atomisti, otázka toho, akým spôsobom si osvojujeme význam napr. "mena", vôbec nevzniká. Vzťah jazykového výrazu a jeho významu sa v tomto prípade totiž javí ako úplne samozrejmy a neproblematický: toto meno sa jednoducho vzťahuje na určitý objekt.

("Jedno meno zastupuje jednu vec, iné inú" - napísal autor *Logicko-filozofického traktátu* "a navzájom sú tieto mená spojené, tak predstavuje celok - ako živý obraz - stav vecí." ([8], 4.0311)) Inak povedané, podľa týchto mysliteľov v okamihu, keď sa stretáme s určitým menom, nemusíme vedieť nič iné (a ničomu inému nepotrebujeme ani rozumieť) len to, ktorý objekt je týmto menom označovaný.

Wittgenstein sa pýta: Je to ale skutočne tak? A pokračuje: Odkiaľ vieme, čo to znamená, že nejaký jazykový výraz je menom? Odkiaľ vieme, ako sa to má, keď je nejaké slovo, napr. slovo "*stolička*", v istom vzťahu k nejakému objektu? Na základe čoho úplne neproblematicky rozumieme tomuto vzťahu medzi "menom" a "pomenovaným"?

Prípadne, mohol by niekto nerozumieť tomu, že niečo ako slovo je v istom vzťahu k niečomu, ako je objekt, ktorý sa ním označuje? Za akých okolností by bolo možné predstaviť si niekoho, kto tomuto nerozumie?

Obdobným spôsobom uvažuje Wittgenstein aj o definíciách ukázaním. Pýta sa: "*Musíme rozumieť aj samotnej ostenzívnej definícii? - A máme vôbec možnosť chápať ostenzívnu definíciu nesprávne?*" ([9], 1)

Odkiaľ vieme, pýta sa Wittgenstein ďalej, ako funguje mechanizmus ukázania na niečo, napr. pohľadom alebo rukou? Na základe čoho sme schopní bez ťažkostí porozumieť tomu, že niekto prostredníctvom určitých výrazov jazyka na niečo ukazuje (napr. na túto stoličku v okamihu, keď tvrdí "*Toto sa volá stolička*")? Prípadne, za akých okolností by bolo možné predstaviť si niekoho, kto ani trochu nerozumie tomu, čo znamená výraz "ukázať na niečo" (kto nerozumie tomu, čo to znamená)?

X. Definícia, napr. "*Toto je stolička*", mi môže niečo vysvetliť iba vtedy, uzatvára napokon Wittgenstein, keď už viem, že mi jej prostredníctvom niekto niečo ukazuje.

Môže mi teda niečo vysvetliť iba vtedy, keď už dokážem rozlíšiť, že mi jej prostredníctvom je vysvetľované napr. meno nejakého predmetu.

Toto konštatovanie je pre nás niečím takým samozrejmým, že obvykle nepovažujeme za potrebné ho vôbec zdôrazňovať, hoci bez tejto "znanosti" nemôže ostenzívna definícia nič vysvetliť a bez tejto "zručnosti" nikdy neporozumiem tomu, kto mi hovorí "*Toto je stolička*".

A nielen to. Ako zdôrazňuje autor *Filozofických skúmaní*, platí to aj naopak, totiž: "*Človek už musí niečo vedieť (resp. dokázať), aby sa mohol opýtať na pomenovanie.*" ([11], 27) Zároveň si kladie otázku: "*Ale čo musí vedieť?*" ([11], 27) Akú zručnosť si to musím osvojiť, aby som sa mohol opýtať napr. "*Čo je toto?*"? Čo je to za znalosť, ktorá nám toto všetko umožňuje? A je skutočne taká dôležitá alebo je taká bezvýznamná, ako by sa nám to mohlo zdať napr. podľa prác logikov?

Podľa Wittgensteina ostenzívne definície sú tým, čím sú, totiž vysvetlením významu niektorých jazykových výrazov iba vtedy, keď ten, komu sa ich prostredníctvom niečo vysvetľuje, už vie používať jazykové výrazy, ak teda - inými slovami - mnohým veciam "rozumie" a mnoho ďalších vecí "dokáže" urobiť (dokáže napr. rozlíšiť otázku od tvrdenia, rozumie tomu, čo znamená výraz "ukázať na niečo", pozná pravidlá fonetiky, rozumie tomu, akým spôsobom sa používa zvrtné zámeno "sa", atď.).

To znamená, podľa Wittgensteina, že absolvoval už istý "výcvik" a vybudoval si istý návyk v styku s určitými symbolmi a určitými pravidlami.

XI. Druhý moment: Obvykle taktiež predpokladáme, že: "*Nejaké osobné meno, označenie pre farby, látky, čísla, pomenovanie svetovej strany atď., môžeme definovať ukázaním*" ([11], 26), napr. tak, že povieme "*Toto sa volá kniha*".

Odkiaľ ale vieme, pýta sa Wittgenstein, že ten, komu ostenzívnu definíciu predkladáme vie, čo sa týmto spôsobom pomenúva? Odkiaľ vieme, či nás ten, komu toto hovoríme, chápe správne? Mohol by si predsa pokojne myslieť, že slovo "*kniha*" je meno pre túto farbu alebo tvar atď.

"*A rovnako dobre by mohol, keď mu vysvetľujem ukázaním nejaké osobné meno, toto meno chápať ako označenie farby, označenie rasy, alebo dokonca ako pomenovanie určitej svetovej strany. To znamená, že definícia ukázaním môže byť v každom prípade vysvetľovaná takto aj inak.*" ([11], 26)

(V tejto súvislosti by sme síce mohli uvažovať o istom upresnení symboliky alebo o čomsi podobnom. To samo osebe však problém, ktorý tu Wittgenstein načrtáva, nerieši...)

Ostenzívnu definíciu možno správne pochopiť iba vtedy, tvrdí naopak Wittgenstein, keď je nám už daný určitý "výcvik" v používaní jednotlivých výrazov, keď je nám už jasné, akým spôsobom mechanizmy jazyka fungujú - a navyše, keď poznáme okolnosti, ktoré ten-ktorý "ťah" v reči sprevádzajú (keď sme oboznámení s množstvom takýchto "okolností").

Naopak, keď ich nepoznáme, nemôže nám tvrdenie, napr. "*Toto je kniha*", nič "určité" vysvetliť - resp. môže nám ukázať niečo celkom iné, než čo mal ten, kto tvrdil "*Toto je kniha*", v úmysle nám ukázať.

(Tak ako nám nemôže nič "určité" vysvetliť výraz neznámeho jazyka, napr. výraz "gavagai", ktorý vyslovil neznámy domorodec a pritom prstom ukazoval na niečo pred sebou.)

"Keď spojím tyč s pákou, uvediem brzdu do činnosti." ([11], 16) - napísal Wittgenstein a v zápätí k tomu dopísal: "Áno, pokiaľ je daný celý ostatný mechanizmus. Len spolu s ním je páka brzdou pákou a bez opory v ňom nie je už ani pákou, ale môže byť všetkým možným alebo tiež ničím." ([11], 16)

A tým, čím je mechanizmus nejakého zariadenia pre "tyč s pákou", tým je taktiež "prax reči" pre význam výrazu "kniha" alebo pre význam slova "toto" atď.

XII. Istá forma výcviku je teda predpokladom toho, aby sme určitú ostenzívnu definíciu a vôbec všetky zložky jazykovej komunikácie náležite chápali (aby sme príkaz chápali ako príkaz a prejav mienený napr. ako prejav arogancie ako práve taký).

Podľa Wittgensteina sme jednoducho vycvičení na to, aby sme dokázali napr. s "takouto formou vysvetlenia" zaobchádzať práve tak ako, treba s ňou zaobchádzať. Sme dokonca aj tak vychovaní, aby sme sa práve takejto formy vysvetlenia v istých situáciách dožadovali.

"Sme vychovaní..." napísal Wittgenstein "tak, aby sme sa pýtali: Ako sa toto volá?" ([11], 25) - pričom vzápätí po tejto otázke prirodzene očakávame pomenovanie (napr. tvrdenie "Toto sa volá kniha").

XIII. Tretí moment: "Slová "Toto je kráľ" (alebo "Tomuto sa hovorí kráľ") sú vysvetlením výrazu len vtedy, ak už učiaci sa vie, čo to je figúrka nejakej hry. Ak teda trebárs už hral iné hry alebo sa s porozumením prizeral hre druhých..." ([11], 28)

Inými slovami, ak už aspoň v "hrubých črtách" pozná "okolnosti" toho, čomu sa hovorí "hrať šachovú partiu".

Vysvetlenie ukázaním môže totiž splniť svoju funkciu iba vtedy, tvrdí Wittgenstein, keď ten, komu ho predkladáme, už vie, ako má to, čo mu je vysvetľované, používať - ak teda trebárs už vie, čo má robiť napr. s tým, že "Toto je kráľ", alebo s tým, že "Toto je kráľovná" (inak povedané, ak je už pripravený "hrať" šach).

"Len potom sa bude môcť... pri učení sa hre opodstatnene opýtať: "Ako sa volá toto?" - totiž táto figúrka." ([11], 28)

Ten, kto sa dožaduje vysvetlenia ukázaním alebo akéhokoľvek iného vysvetlenia, už jednoducho podľa Wittgensteina pozná okolnosti toho, čomu sa hovorí "hrať", resp. má už aspoň približne zmapované "pozadie" toho, čomu sa hovorí "mať účasť na tejto hre".

Len vtedy totiž vysvetlenie, napr. "Tomuto sa hovorí kráľovná", môže splniť svoju funkciu.

A táto skutočnosť sa samozrejme netýka iba šachových hier, ale aj všetkých ostatných tzv. "príbuzných" činností (napr. tých, ktorých sa zúčastňujeme, keď komunikujeme).

"Môžeme povedať", napísal Wittgenstein, že "na pomenovanie sa pýta zmysluplne iba ten, kto už je pripravený na niečo ho použiť." ([11], 28)

To znamená, že opýtať sa napr. "Čo je to kniha?" môže iba ten, kto dokáže nejako túto odpoveď použiť. A použiť nejako napr. vysvetlenie "Toto je kniha", dokáže iba ten, kto už nadobudol istú "zručnosť" v zaobchádzaní s určitými symbolmi, resp. vytvoril si aspoň minimálny "návyk" v koexistencii s určitými pravidlami.

XIV. O akých pravidlách, ktorých znalosť predpokladá naša bežná komunikácia, to však vlastne hovoríme? Aké okolnosti, s ktorými musíme byť oboznámení, aby sme napr. vete "Toto je stolička" správne rozumeli, to máme na mysli? Akú zručnosť? Aké návyky?

Hovoríme podľa Wittgensteina jednoducho o reči. Hovoríme o prirodzenom jazyku, o tom, čo nám umožňuje napr. niečo vysvetľovať, niečo prikazovať, niečoho sa dožadovať. Hovoríme o tom, čo nám umožňuje, keď si to osvojíme, niečo mieniť. Hovoríme o jazyku nášho každodenného života ako o tom, čoho znalosť nám umožňuje sa napr. opýtať "Čo je to kniha?" alebo odpovedať "Toto je kniha."

A hovoríme o význame jazykových výrazov ako o tom, čo spočíva práve v tomto "celku" (ako o tom, na čo sa tieto výrazy bezprostredne vzťahujú). - Hovoríme teda o tom, akým spôsobom sa s nimi v rámci tohto jazyka narába a za akých okolností sa tieto výrazy používajú (napr. tvrdenie "Toto je kniha", prípadne otázka "Čo je to kniha?").

XV. Podľa Wittgensteina sa totiž v okamihu, keď máme v úmysle vysvetliť niekomu význam nejakého výrazu, už nachádzame v určitom rámci. Od chvíle, keď chceme niekomu - napr. ukázaním - vymedziť nejaké meno, sa jednoducho už nachádzame v kontexte "niečoho". Nachádzame sa v určitom rámci ako v niečom, čo je dané (nachádzame sa v určitej praxi ako v niečom, čo je dané). A všetko, čo môžeme s istotou o svojej pozícii povedať, je to, že tento rámec nemôžeme prekročiť bez ťažkostí, resp. že tento rámec je pre nás čímsi veľmi významným.

V súvislosti s témou mojej práce ešte treba zdôrazniť, že:

(1.) Tento rámec je práve tým, čo tu už musí byť nevyhnutne prítomné, keď uvažujeme napr. o mene nejakého predmetu z vonkajšej skutočnosti.

(2.) Tento rámec je taktiež predpokladom toho, že sme schopní niekomu niečo vysvetliť, napr. že dokážeme niekomu ukázať stoličku.

(3.) Znalosť pravidiel, ktoré vládnu v tomto rámci je zasa tým, čo už predpokladáme u toho, komu máme v úmysle čokoľvek vysvetliť (napr. ukázaním "Toto je stolička").

Reč - jej prax - je tak tým, čo sa tu už predpokladá. Je však zároveň tým, čo mnohi autori pri svojom teoretickom záujme o jazyk (vedení prílišnou záľubou v čítaní Fregeho a Russella) pravdepodobne opomenuli.

XVI. Je to práve reč ako celok, na základe ktorej nadobúdajú jazykové výrazy svoj význam. V súlade s tým Wittgenstein napísal: "Význam nejakého slova je spôsob jeho použitia v reči." ([11], 34)

A v súvislosti s mechanizmom ostenzívnych definícií ďalej dodal: "A význam nejakého mena sa niekedy vysvetľuje tým, že sa ukáže na jeho nositeľa." ([11], 34)

Napríklad tak, že sa povie *"Toto je kniha"* a ukáže sa na určitý predmet (čím sa má podľa Wittgensteina na mysli: *"Tento výraz sa v našom jazyku používa tak, že označuje takéto a podobné predmety"*).

XVII. Významom jazykového výrazu, napr. vlastného mena *"Sokrates"*, teda nie je určitý "kúsok sveta". Nie je ním "nositeľ" tohto mena, a to ani vtedy, keď napr. niekomu vysvetľujeme, že *"Toto je Sokrates"*. To, o čom hovoríme, keď napr. tvrdíme *"Toto je Sokrates"*, totiž nie je priamo samotný tento muž, ktorý napr. teraz ide oproti mne po ulici.

Podľa Wittgensteina: *"Znak dostáva svoj význam zo systému znakov, z jazyka, do ktorého patrí."* ([9], 5)

A znalosť toho, akým spôsobom sa s týmto znakom v rámci tohto jazyka manipuluje, je práve tým, čo nám v pravom slova zmysle umožňuje o niečom zrozumiteľne hovoriť - je tým, čo si musí osvojiť každý, kto chce ľubovoľnému znaku a ľubovoľnému gestu - napr. ukázaniu - v bežnej komunikácii rozumieť.

XVIII. Na záver ešte jedna poznámka, ktorá, domnievam sa, s rozoberanými otázkami úzko súvisí: *"Skúsme porovnať význam ľubovoľného slova s funkciou nejakého úradníka"* ([10], 10) - navrhuje v jednej svojej posmrtno publikovanej poznámke Wittgenstein. *"A taktiež rozličné významy s rozličnými funkciami."* ([10], 10) Napr. význam ukazovacieho zámena *"toto"* alebo nejakého iného jazykového výrazu s úradom "mestského primátora" alebo niečím podobným.

Predstava, ku ktorej nás Wittgenstein týmto spôsobom vedie a ktorou by som rád svoje uvažovanie o ostenzívnych definíciách ukončil, zobrazuje jazykový výraz, napr. ukazovacie zámeno *"toto"*, ako úradníka a pojem, ktorý toto zámeno vyjadruje, ako funkciu, ktorú tento úradník zastáva.

Znázorňuje slovo ako "vykonávateľa" (ako človeka z mäsa a kostí) a význam, ktorý je s týmto slovom spätý, ako "úrad", ktorý je týmto vykonávateľom vykonávaný.

Na jednej strane podľa tejto predstavy teda stojí napr. ukazovacie zámeno *"toto"* a na druhej strane to, akým spôsobom sa toto zámeno v našej bežnej komunikácii používa. Na jednej strane je slovo a na druhej strane je rola, ktorú toto slovo v reči zastáva.

Konkrétny spôsob použitia ukazovacieho zámena *"toto"* teda vystupuje v tomto kontexte ako "význam", ktorý nám umožňuje, prostredníctvom tohto slova, niečo si navzájom komunikovať.

(Znalosť roly, ktorej je výraz *"toto"* v danom jazyku zosobňovateľom, totiž vystupuje ako nevyhnutný predpoklad možnosti napr. niekomu vysvetliť, že *"Toto sú noviny"* alebo niekoho upozorniť, že *"Na toto sa nemožno spoľahnúť"* alebo náhle prekvapene zvolať *"No toto!"*)

Je to teda znalosť funkcie v reči, ktorá nám podľa Wittgensteinových poznámok umožňuje prostredníctvom akéhokoľvek jazykového znaku alebo fyzického gesta, niečo si povedať.

XIX. Celkom na záver svojej práce sa pokúsim ešte raz prehľadne zhrnúť to najdôležitejšie, k čomu Wittgenstein v rámci svojho uvažovania o ostenzívnych definíciách dospel.

(1.) Obvykle predpokladáme, že "učenie sa reči" prebieha na základe určitých "vysvetlení", teda že osvojovanie si slov a viet prirodzeného jazyka sa uskutočňuje tak, že nám niekto udáva určité definície (resp. že nám niekto udáva isté vymedzenia), ktoré si my následne pamätáme.

Ide napr. o tzv. verbálne vysvetlenia: keď napr. nerozumiem výrazu, ktorý v mojej prítomnosti niekto vyslovil, napr. výrazu "gavagai", a na moju otázku "Čo je to gavagai?" niekto zareaguje vetou "Gavagai znamená králik". Môže však ísť aj o tzv. ostenzívne vysvetlenia: keď sa napr. opýtam "A toto sa nevolá kniha?" v okamihu, keď držím v rukách noviny, a niekto mi povie "Nie. Toto sa nevolá kniha" atď.

Wittgenstein si však v súvislosti s uvedenou samozrejmovou predstavou položil veľmi dôležitú otázku: Čo to je, čo mi umožňuje, aby som vysvetleniu, napr. "Toto sú noviny", porozumel? A čo to je, čo zabezpečuje, aby som toto vysvetlenie porozumel správne? Čo sa už nevyhnutne predpokladá spolu s porozumením nejakému vysvetleniu (napr. s porozumením vysvetleniu "Toto sú noviny")?

A odpovedá: Predpokladom toho, aby som akékoľvek vysvetlenie, verbálne i ostenzívne, náležite "pochopil", je už istá znalosť jazyka, určitá znalosť výrazových prostriedkov, bez ktorej mi nemôže napr. veta "Gavagai znamená králik" vysvetliť to, čo by mi mala vysvetliť (resp. nemôže mi vysvetliť nič "určité").

Z toho vyplýva, že učenie sa reči nemôže stáť na tom, čo už istú znalosť pravidiel a výrazov jazyka predpokladá.

Na základe čoho si však v takom prípade jazyk vlastne osvojujeme? - pýta sa Wittgenstein. Na základe čoho sa ho učíme? Na základe čoho dokážeme porozumieť napr. tomu, že niečo je "menom" niečoho? A na základe čoho sme získali schopnosť porozumieť napr. zvratnému zámenu "sa"?

A odpovedá: "Učenie sa reči nespočíva v nijakom vysvetľovaní, ale v určitom výcviku" ([11], 18) - vo výcviku, ktorý sa uskutočňuje za "verejne rozpoznateľných" ([3], 49) okolností.

Je to "výcvik", prostredníctvom ktorého získavame "istú prax" vo vykonávaní "určitej činnosti", osvojujeme si istú "zručnosť" - napr. v mienení, v prikazovaní, volaní, v opytovaní sa atď. Vďaka nemu si "privykáme" v istých situáciách reagovať istým spôsobom.

Vďaka svojmu používaniu pre nás totiž "mŕtve symboly", napr. "stolička", "toto", "nič", "číslo" atď., prestávajú byť mŕtvymi symbolmi a stávajú sa "slovami", ktoré majú význam. Stávajú sa nimi vtedy, keď sa naučíme, ako sa zrozumiteľne používajú, a keď sme sami pripravení zrozumiteľným spôsobom ich používať.

To je prvý záver vyplývajúci z mojej práce.

(2.) Obvykle sme taktiež presvedčení o tom, že slová a vety prirodzeného jazyka, ktoré mienime ako výpovede o veciach a javoch vonkajšieho sveta, sa vzťahujú "bezprostredne" na veci a javy vonkajšieho sveta - teda že sa vzťahujú "priamo" na to, o čom

vypovedajú (napr. upozornenie "*Toto je jedovaté*" na to, čo držím v ruke, alebo konštatovanie "*Sneh je biely*" na to, čo vidíme všade okolo seba).

Tento "všeobecný" predpoklad pritom niektorým mysliteľom umožnil uvažovať o "predmete" ako o význame jazykového výrazu.

Wittgenstein si však v súvislosti s touto tradičnou predstavou položil, podobne ako v predchádzajúcom prípade, zásadnú otázku: Čo to je, čo nám umožňuje, aby sme o niečom niečo mienili (napr. o snehu, že je biely alebo o tejto hube, že je jedovatá)? Čo to je? - opakuje Wittgenstein svoju otázku.

Získavame snád' výrazové prostriedky, prostredníctvom ktorých mienime niečo o veciach, z vecí (napr. zvrtné zámená, ukazovacie zámená alebo predložky)?

Alebo získavame snád' z vecí a javov vonkajšieho sveta gramatické pravidlá nášho jazyka či jeho fonetické pravidlá? Nie, odpovedá Wittgenstein.

Čo to teda je, čo nám poskytuje výrazové prostriedky, prostredníctvom ktorých môžeme bez ťažkostí hovoriť napr. o snehu alebo o hubách?

A odpovedá: Práve to, čo nám umožňuje mieniť niečo o niečom, nám poskytuje taktiež výrazové prostriedky, prostredníctvom ktorých môžeme hovoriť napr. o tom, čo teraz držím v ruke, alebo o tom, čo vidíme všade okolo seba. Poskytuje nám to tak substantíva, ako aj zvrtné zámená a predložky - a na to, čo nám dáva tieto "nástroje" k dispozícii, sa taktiež v prvom rade vzťahujeme, keď napr. tvrdíme "*Toto je jedovaté*" alebo trebárs "*Sneh je biely*".

Vo vetách a slovách prirodzeného jazyka sa nevzťahujeme podľa Wittgensteina na skutočnosť "priamo". O veciach a javoch hovoríme vždy - akoby - "sprostredkované". Žiadnu vetu a ani žiadne slovo totiž "nekladíme" na skutočnosť bezprostredne, ale akousi okľukou - nie priamo, ale s ohľadom na "niečo".

Na čo? Na reč, na jej mechanizmy, na jej vnútorné pravidlá, ktoré sme si osvojili - s ohľadom na pravidlá napr. oznamovania, pýtania sa, volania, upozorňovania atď., ktoré už v okamihu, keď napr. tvrdíme "*Toto je jedovaté*", ovládame.

Práve preto, že ich ovládame, na ne však ľahko zabúdame, zdôrazňuje Wittgenstein - a najľahšie "zabúdame" vtedy, keď filozofujeme.

XX. "*Odkiaľ berie*", pýta sa napokon Wittgenstein, "*toto skúmanie svoju závažnosť, keď sa predsa zdá, že všetko zaujímavé, t.j. všetko veľké a podstatné, len likviduje? (Ako keby búralo všetky stavby tak, že z nich neostáva nič viac, len kusy kameňa a prach.)*" ([11], 65)

A odpovedá: "*Ale to, čo búrame, sú len vzdušné zámky a odkrývame základy reči, na ktorých stáli.*" ([11], 65)

LITERATÚRA

- [1] GRIFFIN, J.: *Wittgenstein's Logical Atomism*. Seattle, University of Washington Press 1964.
- [2] QUINE, W. V. O.: "Dvë dogmy empirizmu". In: *Co je analytický výrok?* (ed. Jaroslav Peregrin). Praha, Oikoymenth 1995.
- [3] QUINE, W. V. O.: "Ontologická relativita". In: *Obrat k jazyku: Druhé kolo* (ed. Jaroslav

- Peregrin). Praha, Filosofia 1998.
- [4] RUSSELL, B.: "Introduction". In: *Tractatus Logico-Philosophicus*. London, Routledge and Kegan Paul 1961.
- [5] RUSSELL, B.: "Poznanie na základe oboznámenosti a poznanie z deskripcie". In: *Organon F* 1997, roč. 4., No. 3., Bratislava.
- [6] RUSSELL, B.: "Filozofia logického atomizmu". In: *Organon F* 2000, roč. 7., No. 1-4., Bratislava.
- [7] STRAWSON, P.: "O referencii". In: *Filozofia prirodzeného jazyka* (ed. Marianna Oravcová). Bratislava, Archa 1992.
- [8] WITTGENSTEIN, L. (1961): *Tractatus Logico-Philosophicus*. London, Routledge and Kegan Paul 1961.
- [9] WITTGENSTEIN, L.: *The Blue and Brown Books*. Oxford, Basil Blackwell 1972.
- [10] WITTGENSTEIN, L.: *On Certainty*. New York, Harper and Row Publishers 1972.
- [11] WITTGENSTEIN, L.: *Filosofická zkoumání*. Praha, Filosofia 1998.

Mgr. Tomáš Čana
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
SR